

УДК: 159.923.5:159.922.62

© Калюжна Є.М., 2014 р.

Є.М. Калюжна
Національний університет,
м. Запоріжжя

Я-КОНЦЕПЦІЯ ЯК РЕСУРС ДОСЯГНЕННЯ ЦІЛІСНОСТІ ТА ЗРІЛОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті здійснена спроба аналізу психологічних особливостей структурування людиною власного життєвого простору і часу в контексті ідеї безперервності розвитку Я-концепції як інтегральної характеристики особистості. Розглянуто ключові теоретико-методологічні позиції щодо визначення механізмів психологічного функціонування особистості, спрямованих на збереження власної цілісності та досягнення особистісної зрілості. Показано значення захисних психологічних механізмів для підтримки цілісності особистості впродовж життя.

Ключові слова: особистість, цілісність, Я-концепція, ідентичність, часовий простір, життєвий цикл, життєва позиція, життєвий план, життєва стратегія, подія.

Е.Н. Калюжная

Я-КОНЦЕПЦИЯ КАК РЕСУРС ДОСТИЖЕНИЯ ЦЕЛОСТНОСТИ И ЗРЕЛОСТИ ЛИЧНОСТИ

В статье предпринята попытка анализа психологических особенностей структурирования человеком собственного жизненного пространства и времени в контексте идеи непрерывности развития Я-концепции как интегральной характеристики личности. Рассмотрены ключевые теоретико-методологические позиции относительно определения механизмов психологического функционирования личности, направленных на сохранение собственной целостности и достижение личностной зрелости. Показано значение защитных психологических механизмов для поддержания целостности личности на протяжении жизни.

Ключевые слова: личность, целостность, Я-концепция, идентичность, временное пространство, жизненный цикл, жизненная позиция, жизненный план, жизненная стратегия, событие.

E.N. Kaluzhnaya

SELF-CONCEPTION AS A RESOURCE OF ACHIEVEMENT OF INTEGRITY AND PERSONAL MATURITY

The article is an attempt to analyze the structuring of psychological characteristics of living space and time by a human. Attention is focused on the demonstration of the key theoretical and methodological approaches to the study of the psychological mechanisms that are intended to keep the integrity of personality and achievement of personal maturity. The importance of psychological defense mechanisms to maintain the integrity of the individual throughout life is shown in the article.

Key words: personality, integrity, self-concept, identity, time space, life cycle, life plan, life strategy, event.

Проблема. Упродовж існування психології як сфери наукового знання дослідники погоджувалися із тим, що витoki і механізми формування уявлення людини про себе – її Я-концепції, – заслуговують найпильнішого вивчення. У дослідженні особливостей розвитку Я-концепції особистості на різних етапах онтогенезу суттєвого значення отримали три вихідні концептуальні позиції: теорія гетерохронності (Б.Г.Ананьєв, С.К.Візев, І.В.Давидовський, М.Д.Олександрова, О.Ф.Рибалко), концепція “акме” (О.О.Бодальов, А.О.Деркач, Н.В.Кузьміна, В.В.Столін), теорія життєвого шляху і суб’єктності людини (К.О.Абульханова-Славська, Л.І.Анциферова, Е.Еріксон, І.С.Кон, Д.О.Леонтьєв, С.Л.Рубінштейн).

Дискусійний характер досліджень особливостей формування Я-концепції залишає відкритими декілька питань, на які необхідно шукати відповіді: в які вікові періоди найактивніше відбувається процес розвитку Я-концепції; які чинники є визначальними у формуванні Я-концепції у різні вікові періоди; які закономірності формування Я-концепції як складного динамічного утворення особистості.

Метою статті є спроба теоретичним шляхом визначити психологічні механізми функціонування Я-концепції як ресурсу досягнення цілісності та зрілості особистості.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Обґрунтовуючи свою теорію “цілісного життєвого циклу”, Е.Еріксон (1968) вважав найважливішою рисою зрілої особистості її Его-ідентичність – “суб’єктивне почуття безперервної самототожності”. Саме на заключному етапі онтогенезу людина або досягає почуття цілісності, що забезпечується розвитком усіх рис особистості та їх інтеграцією; або ж, навпаки, переживає почуття відчаю, пов’язане з усвідомленням факту незворотності втрачених можливостей і наближення кінця життя. Так, згідно з епігенетичною концепцією, розвиток людини у період пізньої дорослості залежить від вирішення протиріч попередніх вікових періодів – досягнення ідентичності, близькості та генеративності.

В концепції “життєвого шляху людини” Б.Г.Ананьєва [2] описано два типи розвитку людини як суб’єкта життєвого шляху: конвергентний (детермінується онтогенетичними закономірностями: віковий прогрес у період дозрівання, стабілізація у зрілості та інволюція в старості) та дивергентний (життєві функції після досягнення високого рівня стабілізуються в період зрілості і старості, а період “життєвої кульмінації” продовжується до самої смерті людини). За Б.Г.Ананьєвим, дивергентний тип розвитку стає можливим завдяки способу життя людини, її активності. Механізм цього типу розвитку особистості – різноспрямованість дії “натуральних” і “культурних” факторів.

Здатність людини до організації особистого життя, до вирішення його протиріч, до побудови ціннісних ставлень, фіксується в понятті “життєвої позиції”, обґрунтованим в концепції “індивідуального життєвого шляху” (К.О.Абульханова-Славська, 1991). Життєва позиція – це спосіб самовизначення особистості у житті, узагальнений на основі її життєвих цінностей та узгоджений з основними потребами і мотивами. Вона є сукупністю ставлень особистості до життя і способом їх реалізації. Якщо життєві ставлення інтегровані, то для життєвої позиції характерна цілісність, гармонійність, послідовність.

Реалізація людиною особистого життя здійснюється двома способами: стихійним (нерефлексивним) та організованим (рефлексивним, суб'єктивним). Послідовними життєвими позиціями є: “відповідальна”, “активна”, “споглядальна”, “еґоцентрична”. Непослідовними життєвими позиціями є позиція “подвійного життя” (невідповідність між проголошуваними принципами і реальними вчинками особистості) і позиція “життєвих метань” (нестійка й суперечлива). Як результат взаємодії особистості з її життям, життєва позиція стає потенціалом розвитку особистості, сукупністю її об'єктивних та суб'єктивних можливостей. Динамічною стороною життєвої позиції є життєва лінія. Як найважливіший структурний елемент життєвого шляху, життєва лінія являє собою “типовий для особистості спосіб змінення у часі та обставинах життя”. Типологічними характеристиками життєвої лінії є: послідовність – хаотичність, прогресивність – регресивність, перервність – безперервність [1].

Одним із найважливіших в концепції “індивідуального життєвого шляху” є поняття “життєвої стратегії” – здатності особистості поєднувати свої індивідуальні особливості, статусні, вікові можливості й домагання із вимогами суспільства. Життєва стратегія не тільки структурує і організовує життя, а й відображає життєву концепцію людини, усвідомлений та узагальнений принцип її життя, спосіб самореалізації.

Стратегія життя людини має три основні ознаки. Перша ознака – вибір основного напрямку і способу життя, визначення головних життєвих цілей та етапів їх досягнення, реалізація життєвої позиції особистості. Друга ознака – вирішення протиріч, досягнення життєвих цілей та планів, які реалізуються в життєвій лінії особистості. Третя ознака – творчість, винаходження й створення цінності та сенсу власного життя. Життєві стратегії бувають активними і пасивними, оптимальними і неоптимальними, стереотипними і пошуковими, в останньому випадку йдеться про активну життєтворчість, коли з життєвих умов особистість конструює задачі та шукає засоби їх рішення [1].

Л.С.Виготському належить думка про те, що саме індивідуальний життєвий план людини перетворює історію її життя з ряду незв'язаних і

розрізаних епізодів у цілісний біографічний процес. Ця методологічна ідея “фінальної спрямованості поведінки” віднайшла свою диференційну теоретичну та емпіричну розробку у працях багатьох вітчизняних психологів. Так, продовжуються дослідження життєвого хронотопу людини, будуються часові типології особистості, досліджується специфіка особистісного самовизначення залежно від певних часових характеристик (М.Й.Боришевський, І.А.Зязюн, С.Д.Максименко, В.О.Моляко, В.В.Рибалка, В.А.Семиченко, Л.В.Сохань, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко, О.Я.Чебикін, Н.В.Чепелева, Ю.М.Швалб, Т.С.Яценко).

Для позначення феномену суб’єктивного відображення людиною об’єктивних часових відношень, на ґрунті якого формується цілісне ставлення особистості до плину власного життя, використовується поняття “індивідуального часу”. За К.О.Абульхановою-Славською, індивідуальний час вміщує в собі не лише пряму, а й зворотну часову перспективу. У процесі життєвого руху особистість створює специфічну детермінацію: опосередковує залежність попереднього і наступного етапів життя. Для того, щоб побачити особистісні зміни, необхідно проаналізувати засоби, завдяки яким особистість визначає своє минуле і майбутнє сьогоднім [1].

Отже, логіка особистісного онтогенезу полягає у “розширенні” часового простору, у виході за межі “тут і тепер”, усвідомленні особистого та позаособистого минулого, орієнтації на ймовірне майбутнє. Послідовне сприймання фактів і подій, спроба прогнозувати їх подальший розвиток і приймати відповідні рішення й дозволяють людині безпосередньо відчувати час.

О.-Х.Маурер (1946) вважав, що головною особливістю цілісної поведінки є здатність особистості ввести майбутнє в психологічний контекст сьогоднішнього, тобто її вміння використовувати “часовий фактор”, співставляти і оцінювати віддалені та безпосередні наслідки тих або інших життєвих подій.

За мірою дорослішання людина формує власний “часовий кругозір” – інтегративну характеристику розвитку часових уявлень і орієнтацій особистості, що складаються у соціальній діяльності. Оскільки, як зауважував П.Фрес (1981), тільки усвідомлюючи свої часові обрії, аналізуючі наслідки завершених дій, плануючи наступні вчинки, особистість може рухатися життєвим шляхом уперед, розвиватися, а не стояти на місці чи деградувати.

Відповідно до “теорії поля” К.Левіна [10], людина створює свій світ шляхом “структурування життєвого простору” відповідно до особистих переживань. Цінність і значущість різних складових навколишнього сере-

довища і суб'єктивного часу життя визначається саме індивідуальними часовими перспективами.

Специфічність майбутнього як об'єкта переживань полягає в тому, що воно є результатом внутрішньої роботи особистості, спрямованої на побудову безперервності особистої історії, цілісності "Я", перспектив життєвого шляху. Смісл життя, породжений образом очікуваного майбутнього, визначає можливості й конкретну спрямованість самореалізації людини [5].

Психологічну структуру очікувань утворюють такі компоненти, як емоційний фон, прогнозна оцінка і ставлення особистості до побудованого прогнозу. За модальністю очікування поділяються на позитивні й негативні. Прогнозна оцінка відбиває уявлення особистості про імовірність здійснення кожного зі змодельованих варіантів розвитку подій, найбільш імовірнісний з яких і фіксується як очікування [13].

На думку Ю.М.Швалба [15], саме здатність до цілепокладання забезпечує цілісність і внутрішню єдність активності особистості, осмисленість всіх форм її поведінки. У концентрованому вигляді мета актуалізується як достатньо визначена (хронологічно і змістовно) суб'єктивна модель бажаного результату, пов'язана із засобом його реалізації.

Оцінювання і співставлення спрогнозованого із реалізованим є постійним фоном життєдіяльності, який в емоційно-смісловій формі відображає міру здійснення особистістю своїх потреб, цінностей і цілей [7]. У психологічних термінах це позначає порівняння попереднього задуму зі змістом і значенням досягнутого, тобто на кожному етапі розгортання дії присутній її майбутній результат, який підлягає модифікації за мірою здійснення. Особистісне пристосування полягає скоріше в адаптації до майбутнього, ніж до сьогодення, оскільки все життя людини є спрямованістю на цілі, які знаходяться у більш-менш віддаленому майбутньому [3].

Діалектика взаємозв'язку минулого, сьогодення і майбутнього у свідомості людини складається в картину життєвого шляху, визначаючи темпоральну спрямованість індивідуального часу – ретроспективну, проспективну, кожна з яких, виходячи за межі саморефлексії, отримує статус цінності і мотиву [1].

Конкретизуючи це явище, В.І.Ковальов [9] впровадив поняття індивідуальної часової трансспективи – специфічного психологічного механізму, за допомогою якого особистість здійснює суб'єктивну регуляцію часу. Цей термін, співзвучний поняттю "часового синтезу", позначає наскрізне бачення із теперішнього у минуле і майбутнє, тобто здатність особистості до споглядання плину часу власного життя у будь-якому напрямку.

Низкою психологічних досліджень встановлено, що у певні вікові періоди існують більш-менш характерні структури суб'єктивних моделей минулого, теперішнього і майбутнього, які тісно пов'язані з поведінковими, інтелектуальними та емоційно-вольовими особливостями особистості [9].

Експериментально з'ясовано [4], що у похилому віці переважає фіксація на минулому за рахунок скорочення структурного компоненту майбутнього. Пояснюється цей феномен не лише об'єктивними процесами старіння, а й перенесенням акценту з проспективної самореалізації особистості на збереження досягнутого, яке набуває, нарешті, абсолютної значущості й "функціональної автономії". Зокрема, реальністю стають поняття, незрозумілі молодій людині: "планування минулого", "надання сенсу минулому", "орієнтація на минуле", "життя у минулому".

Часові децентрації до певної міри викривляють процес розгортання життєвого циклу особистості та проявляються у формі "горизонтальних часових зсувів". Центрація на минулому може спричинятися кризою ідентичності, прагненням цілісності, усвідомленням індивідуального життєвого шляху [4].

Аналіз минулого, сьогодення і майбутнього вимагає звернення до пам'яті. Біографічна пам'ять повертає теперішнє минулим подіям та "позичає" його майбутньому, дозволяє людині за мірою накопичення та систематизації досвіду відчувати себе індивідуальністю, відмінною від оточуючого світу. Позбавлена пам'яті про унікальне індивідуальне минуле, людина існувала б у постійно поновлюваному сьогоденні та не здатна була б створити більш-менш адекватний образ майбутнього.

Досліджуючи соціальну функцію людської пам'яті у зв'язку з особливостями психологічного часу, П.Жане (1936) показав, що під час ремінісценцій ніколи не відбувається абсолютно точної репродукції подій; буквальне хронологічне відтворення їх послідовності й тривалості порушує нормальний плин психічних процесів у теперішньому та є формою психопатології пам'яті.

Психологічні дослідження свідчать, що із дорослішанням людина намагається будувати послідовну та несуперечливу ідентичність зі своїх минулих ідентифікацій. Так, В.Я.Ляудіс [12] інтерпретує "мінливість" змісту минулого досвіду крізь призму досягнутого рівня самодетермінації особистості. У свою чергу, Е.Грінвальд (1980) припускає, що кожна людина має своє "тоталітарне Его", яке переглядає минуле згідно з її сьогоденніми поглядами. Виконуючи свою соціальну функцію, пам'ять "редагує" особисті спогади, виходячи з потреб сьогодення, через необхідність мати певну індивідуальну історію, яка б не заважала формуванню позитивного самосприйняття.

Часовий фактор проявляється в автобіографічній пам'яті у кількох ракурсах. По-перше, це локалізація одноразових подій на часовій координаті. По-друге, встановлення послідовності подій та їх взаємного розташування. По-третє, суб'єктивна "щільність" та "розрідженість" певних етапів життя, і, нарешті, встановлення суб'єктивних меж минулого, теперішнього і майбутнього, тобто формування часової трансспективи особистості (В.В.Нуркова, К.Н.Василевська, 2003).

Згідно із концепцією П.Фреса (1981), психологічний час формується шляхом переживання взаємозв'язків між подіями життя. Суб'єктивна імовірність міжподієвих зв'язків надає людині впевненості в тому, що одна подія зумовлює іншу. Події, зафіксовані у пам'яті, предстають не ізольованим масивом різноманітних паттернів інформації, а створюють специфічну часову координату біографії, представлену індивідуальними етапами, періодами, "особистісними епохами".

Часом подія набуває вирішального значення для людини, розподіляючи її життя на "до" і "після". Якщо інтерпретація події позитивна, то людина сприймає своє життя як послідовність успішних рішень і досягнутих цілей, незважаючи на перепони й невдачі. Якщо ж інтерпретація негативна, то сприйняття життя в песимістичних барвах не залежить від того, наскільки людина реально успішна у своїх діях [14].

Значимість події у структурі психологічного часу визначається сукупністю її причинно-цільових зв'язків із іншими подіями, їх якісними й кількісними характеристиками і тим впливом, який ця подія, в уявленні людини, здійснює на головні сфери її самопрояву і життя в цілому [6].

Акцентуючи увагу на важливості аналізу спогадів у вивченні базових установок особистості та її звичного способу подолання життєвих проблем, А.Адлер (1969) стверджував, що кожний спогад, яким би тривіальним він не здавався, являє собою історію, яку людина повторює, аби за допомогою минулих переживань підготуватися до майбутнього, використовуючи вже перевірений стиль дій. За переконаннями Ф.Дольто (2003), перевага минулого досвіду людини полягає саме в тому, щоб бути менш вразливою у майбутніх випробуваннях, навіть якщо "стирання життєвих ситуацій" не відбувається "раз і назавжди".

О.М.Леонтьєв [11] вказував на право особистості "скидати тягар минулого", що зовсім не означає "легітимізацію" стратегії "розриву зв'язку часів", коли особистість вимушена дивитись лише у майбутнє. Актуалізована людина вільно звертається по допомогу до минулого, інтегрує минулий досвід, шукає підтримки в пам'яті та часто апелює до майбутнього у пошуках мети, але вона чудово розуміє, що те й інше є актами сьогодення. Людина не владна над об'єктивним часом, проте, свій психологічний час вона структурує самостійно.

Когнітивна психологія оперує поняттям “схеми” – когнітивної репрезентації минулого досвіду, яка організовує і спрямовує інформацію щодо особистості людини, впливає на процеси оцінювання подій і пристосування в цілому. При розумінні особистих проблем як наслідків “викривлення схеми” доцільними для її “вирівнювання” стають усвідомлення і критика “власної реальності”.

У рамках наративного підходу живається термін “дискурс” – історично складені структури принципів, настанов, категорій і переконань, що ін’єктуються особистістю у внутрішні тексти та озвучуються у її сповідях (Ж.Лакан, 1999). Деякі з дискурсів знаходяться на поверхні, а інші стають досяжними лише після подолання захисних механізмів. Синонімом термінів “дискурс” і “схема” є поняття “теми” – специфічної, емоційно обтяженої проблеми, навколо якої періодично виникає конфлікт. З огляду на такий підхід, прояви психологічної проблеми – це маніфестація провідної теми, яка визначає засоби організації життєвих подій.

Інструментальні форми активності, що їх здійснює особистість у проблемних ситуаціях, Г.Томе (1951) назвав “техніками буття”, зазначаючи, що сенс кожної техніки полягає у “темі”, якій вона слугує. Поняття “теми” співзвучне категоріям “цінність” і “значущість”, мотиваційний потенціал яких проявляється у постановці людиною цілей і в переживанні успіху чи невдачі залежно від обробки й інтерпретації конкретної ситуації. Виявлення “теми”, що має безпосереднє відношення до проблеми, допомагає зняти з неї фіксацію і дає можливість побачити її під іншим кутом зору, розширюючи тим самим особистий вибір і стратегію поведінки.

А.Маслоу (1973) з цього приводу писав: “Якщо ви скажете мені, що у вас є проблема особистого характеру, я не впевнений, як відповісти: “гарзд” чи “дуже шкода”; все залежить від причин, а вони можуть бути і добрими, і поганими”. Іншими словами, якщо причина “погана” з точки зору минулого, вона може виявитись “позитивною” з позиції майбутнього. Тому причинне пояснення, беззаперечно важливе з точки зору природничих наук, виявляється недостатнім через психічну відносність простору і часу, які є обов’язковими умовами причинно-наслідкових зв’язків. Адже причинність – це певна суб’єктивна форма сприйняття, властива людині. У психічному світі наслідок розповсюджує свій вплив не лише вперед, але й назад, на власну причину, існуючи у вигляді зворотного зв’язку. З огляду на такий підхід чітко проявляється й інший аспект кожної події – її мета і сенс [8].

Сенс будь-якої події стає очевидним лише завдяки аналізу, який дозволяє усвідомити, чому і, головне, навіщо вона сталась. Конкретний світ, в якому живе людина, набуває сенсу, якщо з’являється нова, поза ним

точка відліку. Так, А.Адлер (1969), наголошуючи на відносності “зовнішніх даних”, зазначав, що жодні події, пережиті раніше, не є причиною успіху чи невдачі: сама людина надає їм значення відповідно до своїх цілей. Як інтуїтивне перебільшення, так і ейфоричне знецінення ступеня впливу зовнішніх подій, призводять до збільшення арсеналу нерелевантних захисних механізмів, що перешкоджають нормальному розвитку особистості.

Відомо, що нормальна, розвинена система психологічного захисту характеризується такими ознаками, як адекватність, пластичність, зрілість. Серед механізмів психологічного захисту найбільш розповсюдженими є: проєкція (приписування іншим власних рис характеру, намірів, мотивів, які заперечуються в собі); регресія (повернення до попередніх етапів розвитку); раціоналізація (перекручування фактів, прагнення до самовиправдання, обґрунтування причин і мотивів власних вчинків задля збереження самооцінки); витіснення (забування, ігнорування очевидних фактів, неприємних подій, “мотивоване забування”); відхід (уникання неприємної ситуації, “ескапізм”); фантазування (занурення в уявний світ, відгородження від реальності); перенесення (спрямування агресії або неприємних почуттів на “безпечний” об’єкт); реактивне утворення (здійснення дій та вчинків всупереч реальним, справжнім спонуканням через їх особисту чи соціальну неприйнятність); ідентифікація (досягнення внутрішньої рівноваги шляхом зіставлення, ототожнення себе з кимось іншим); компенсація (прагнення досягнення успіху в якійсь сфері з метою компенсації невдач у іншій сфері); гіперкомпенсація (прагнення до досягнення успіху саме в тій сфері, в якій спіткала невдача); сублимація (спрямування енергії лібідо на соціально схвалювану діяльність); ідеалізація (перебільшення власних позитивних якостей і властивостей задля наближення до “Я-ідеального”); придушення (несвідоме виключення неприємного змісту зі сфери свідомості).

Захисні психологічні механізми як засіб збереження цілісності Я-концепції особистості певним чином перетворюють об’єктивну дійсність, забарвлюючи її у значущі кольори і наділяючи суб’єктивною валентністю. Найголовніше значення для людини має не те, що із нею трапляється, а той смисл, який вона надає зовнішнім обставинам в результаті осмислення ситуації [14]. Зокрема, К.Хорні (1997) вбачала головним не конфлікт між Я-концепцією і безпосереднім досвідом людини, а протиріччя між реальним та ідеальним “Я”, наголошуючи, що суттєва розбіжність між ними призводить до депресії, зумовленої недосяжністю ідеалу. Допомогти людині відмовитись від недосяжної, навіяної “Я-ідеальним” нереалістичної мети, і є одним із найбільших полегшень, які може дати психотерапія.

Висновки. Отже, психічна активність, насичена соціальними атрибутами – мотивами, засобами, цінностями, цілями, не може не впливати на Я-концепцію людини і, навпаки. Функціональну специфічність індивідуального життєздійснення особистості можна зрозуміти тільки при її розгляді як цілісності. Як справедливо вказує Т.М.Титаренко (2003), лише аналіз усього життєвого шляху людини як послідовності подій, виборів і рішень, дає повне цілісне уявлення щодо спрямованості особистості, її ціннісних орієнтацій та способів взаємодії з навколишнім світом.

Література

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. — М.: Мысль, 1991. — 299 с.
2. Ананьев Б.Г. Некоторые проблемы психологии взрослых / Б.Г. Ананьев // О проблемах современного человекознания. — СПб.: Питер, 2001. — С. 229-249.
3. Асеев В.Г. Значимость и временная стратегия поведения / В.Г. Асеев // Психолог. журнал. — 1981. — Т. 2. — № 6. — С. 28-37.
4. Бороздина Л.В. Возрастные изменения временной транспективы субъекта / Л.В.Бороздина, Л.А.Спиридонова // Психологический журнал. — 1998. — Т.19. — № 2. — С. 40-50.
5. Братусь Б.С. К проблеме человека в психологии / Б.С.Братусь // Вопросы психологии. — 1997. — № 5. — С. 3-19.
6. Головаха Є.І. Психологічний час як регулятор життєвого шляху особистості / Є.І.Головаха, О.О.Кроник. — К., 1997. — Ч.1. — С. 227-237.
7. Зинченко В.П. Время – действующее лицо / В.П.Зинченко // Вопросы психологии. — 2001. — № 6. — С. 36-54.
8. Калюжна Є.М. Часова детермінація життєвого простору особистості / Є.М.Калюжна // Екологічна психологія: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. — К: Міленіум, 2005. — Т.7. — Вип.4. — С.119-128.
9. Ковалев В.И. Особенности личностной организации времени жизни / В.И.Ковалев // Гуманистические проблемы психологической теории. — М., 1995. — С. 179-185.
10. Левин К. Теория поля в социальных науках / К. Левин. — СПб.: Изд-во «Речь», 2000. — 368 с.
11. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. — М.: Академия: Смысл, 2009. — 352 с.
12. Ляудис В.Я. Культура памяти / В.Я. Ляудис // Мир психологии. — 2001. — №1. — С. 14-23.
13. Сохань Л.В. Стратегія життя особистості / Л.В. Сохань // Психологія і педагогіка життєтворчості. — К.: ІЗМН, 1996. — С.204-215.
14. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності / Т.М.Титаренко. — К.: Вид-во “Либідь”, 2003. — 376с.

15. Швалб Ю.М. Целеполагающее сознание: психологические модели и исследования / Ю.М. Швалб. — К.: Милениум, 2003. — 152 с.